

EEN GEHEIME BROEDERSCHAP IN DE NEGENTIENDE EEUW TE ROTTERDAM

DOOR DR. H. TEN BOOM

Op vrijdag 17 februari 1854 begaven zich na de middag verscheidene heren vanuit diverse richtingen naar het lokaal boven de Beurs, een bekende vergaderplaats in Rotterdam. Ze waren uitgenodigd door twee hervormde predikanten, ds. H.G.J. van Doesburgh en ds. W.P.R. Bouman. Niet alle 32 waren hervormd, wel behoorden ze allen tot een van de protestantse kerkgenootschappen, ja in feite was dit juist kenmerkend voor het gezelschap: op grond daarvan waren ze bijeengeroepen. Het initiatief was genomen door Samuël van Hoogstraten uit Amsterdam, secretaris van een landelijk protestants genootschap dat tot doel had de politieke en maatschappelijke invloed van de Rooms-Katholieke kerk, die in hun ogen gevaarlijk groeiende was, te weren. De naam van deze geheime broederschap was Phylacterion en het was de bedoeling van Van Hoogstraten ook in Rotterdam een afdeling in het leven te roepen¹). Hij leidde zelf de bijeenkomst en zette dit doel uiteen. De broederschap bestond sinds 1841 en telde circa 2000 leden, georganiseerd in departementen, over het gehele land verspreid. Ieder belijdend lidmaat van een protestantse kerk kon zich als lid opgeven, mits hij onberispelijk was van zeden en niet in een gemengd protestants-katholiek huwelijk leefde. Hij moest de gelofte afleggen dat hij zou waken tegen alle pogingen het protestantisme te onderdrukken of in zijn 'weldadige werkingen' te belemmeren, dat hij huisgenoten des geloofs zou beschermen en boven anderen bevoordelen, de vrijheid van geweten handhaven, de onderlinge broederlijke liefde helpen aankweken en contributie zou betalen. Alle aanwezigen verklaarden zich bereid een Rotterdams departement van de broederschap op te richten en een inleggeld van een gulden te betalen. Men onderwierp zich aan het landelijk reglement en stelde zich onder het hoofdbestuur te Amsterdam. Een voorzitter werd gekozen: ds. Bouman 'omdat de behoefte bestaat dat een predikant als voorzitter het departement bestuurt.' Ds. Van Doesburgh, als voormalig bestuurslid bekend met de gang van zaken, werd tot adviserend bestuurslid benoemd. Een secreta-

ris en een thesaurier zouden op de eerstvolgende ledenvergadering worden gekozen.

Deze vergadering vond plaats op 2 juni. Behalve de bestuursbenoeming stond de agenda voor de kort daarop te houden algemene ledenvergadering te Amsterdam ter discussie alsook de afvaardiging daarheen. Daar zou worden gesproken over de afschaffing der geheime herkenningstekens, de samenstelling van protestantse adresboekjes en de colportage van pamfletten en artikelen uit protestantse tijdschriften. Rotterdam was een genootschap rijker geworden, dat echter vanwege het geheime karakter ervan niet in de adresboeken voorkomt.

Wat was de achtergrond en de werkwijze van deze geheime broederschap Phylacterion onder de zinspreuk 'Hanc tuemur, hac nitimur'? Het Griekse woord komt eenmaal voor in het Nieuwe Testament en betekent: gebedsriem. In het verband van de bijbelpericoop kan men komen tot de betekenis: wachtpost, middel tot waakzaamheid, en zo wordt de naam toepasselijk voor een genootschap dat waakzaamheid tegen een al of niet bestaand machtsstreven van de Rooms-Katholieke kerk tot doel had. De Latijnse spreuk - deze (de bijbel, vrijheid van godsdienst) beschermen wij, op deze steunen wij - stamt uit de opstand tegen Spanje in de zestiende eeuw, waarbij het in de protestantse visie vooral ging om de vrijheid van godsdienst en geweten²).

Over de werkwijze en de omvang van de broederschap is betrekkelijk weinig bekend. Ze stond in haar streven niet alleen maar behoorde tot de protestantse genootschappen die tussen 1820 en 1850 in Nederland werden opgericht met eenzelfde doel: de bestrijding van het katholicisme, zowel in zijn leer als in zijn groeiende invloed in het maatschappelijk leven³). We noemen de volgende. De Maatschappij tot bevordering van Welstand, voornamelijk onder landlieden, opgericht in 1822. Welstand, zoals het in de wandeling wordt genoemd (het bestaat nog!), had als doelstelling: de ondersteuning van protestantse boeren(zoons) door het verstrekken van leningen en voorschotten om hen tot een vast bestaan in de landbouw te helpen. Dit genootschap had zijn werkterrein voornamelijk in de provincie Noord-Brabant maar hield zich in 1846 ook bezig met de vraag, hoe te voorkomen dat na de drooglegging van de Haarlemmermeer het grootste deel van het gewonnen land in katholieke handen zou komen⁴). De tweede vereniging in tijdsorde, Unitas, werd in 1842 in het leven geroepen met het doel 'een bolwerk op te richten tegen de steeds toenemende aanmatiging van

het Jesuitismus in Nederland'. Unitas was op breder leest geschoeid dan Welstand, ook feller van toon en actie, ontstaan als ze was uit onvrede met de beperkte en practisch gerichte doelstelling van laatstgenoemde. Sommige leden hadden zich afgevraagd of Welstand 'niet op andere wijze ten nutte van het protestantisme werkzaam zou kunnen zijn tegen het voordringen der Roomsche kerk'. Theologische achtergrond van Unitas was de Groninger richting in de theologie onder leiding van prof. dr. P. Hofstede de Groot, die alle protestanten wilde verenigen in een breed front boven geloofsverdeeldheid, strevend naar een ondogmatische humaniteit. Verdraagzaamheid jegens katholieken, die uiteraard dogmatisch dachten en voelden, was voor hen onaanvaardbaar, terwijl juist binnen Welstand gevoelens heersten van een zekere praktische tolerantie ten opzichte van hen, met wie men zich in kleine gemeenschappen immers moest trachten te schikken⁵). In 1844 voegde zich bij de twee maatschappijen een derde: de 'Protestantse vereeniging onder de zinspreuk Maatschappelijk Hulpbetoon.' Ze was opgericht uit bezorgdheid om rooms-katholieke pogingen, protestantse behoeftigen door ondersteuning voor Rome te winnen. Om geloofsgenoten tegen afval van hun belijdenis te behoeden bood Hulpbetoon geldelijke steun, in een tijd van malaise zoals de jaren veertig met hun mislukte aardappelooften en karige werkgelegenheid een doeltreffend middel.

De drie maatschappijen besloten in 1846 tot het vormen van een commissie tot bevordering van samenwerking. Velen waren al lid van twee of drie van deze organisaties tegelijk. Welstand telde toen 3.637 leden, Unitas 1.711 en Hulpbetoon 14.658⁶).

Andere, later opgerichte protestantse organisaties zoals de 'Evangelische maatschappij ter bevordering van waarheid en godzaligheid onder de Roomsche-Katholieken' laten we buiten beschouwing. Hun werkzaamheden liggen voornamelijk in een latere tijd waarin Phylacterion geen activiteiten meer ontplooide.

Was nu werkelijk het gevaar van een oprukkende Rooms-Katholieke kerk in Nederland ten koste van het protestants gehalte van de samenleving zo groot, vragen we ons heden af. Men stond echter aan het begin van een katholieke emancipatie. Wie wist waar dat heen zou gaan? Was het ultramontanisme, de macht van het over de bergen gelegen Rome, niet een reëel gevaar voor de Nederlandse samenleving en zag men niet reeds dat overal die macht zichtbaar werd? Al onder de regering van koning Willem I was er

een concordaat met de H.Stoel gesloten met de bedoeling, de rooms-katholieke hiërarchie in het noordelijk deel van het koninkrijk weer op te richten (1827). Dit kwam vanwege de opstand in België niet tot uitvoering. Nadat België in 1839 zelfstandig was geworden vond de zaak echter voortgang. In 1841 werden onder koning Willem II de onderhandelingen met de paus weer geopend, maar dit veroorzaakte zoveel onrust dat de koning deze poging opgaf. Wel werden in deze jaren vier bisschoppen gewijd voor Nederland op titels van buitenlandse bisdommen, maar Nederland bleef missiegebied. Toen de grondwet van 1848 aan ieder kerkgenootschap de vrijheid gaf zich naar eigen goeddunken te organiseren werd met voortvarendheid gewerkt aan het herstel van de rooms-katholieke hiërarchie, dat in 1853 zijn beslag kreeg.

Door de loop van deze gebeurtenissen realiseerde protestants Nederland zich pas goed dat er geen plaats meer was voor 'de eeuwenoude gedachte dat Nederland een protestantse natie was waarin de katholieken een uit edelmoedigheid getolereerde minderheid vormden'⁷). Tegen deze achtergrond moeten we het ontstaan van de protestantse maatschappijen en ook de oprichting van de broederschap Phylacterion (1841) beschouwen. Aanvankelijk wilden de drie genoemde maatschappijen niet met Phylacterion samenwerken vanwege haar militant, fanatiek en conservatief karakter. Wie als lid toetrad moest de gelofte afleggen dat hij geen huwelijk met een rooms-katholieke vrouw zou sluiten, geen katholiek dienstpersoneel zou houden, indien even mogelijk aan protestanten werk, voordeel en invloed zou verschaffen en bevorderen dat zij in ambten zouden worden benoemd of gekozen en absolute geheimhouding over de namen van de medebroeders en over de werkzaamheden zou betrachten. Opgericht door enkele hervormde predikanten was de organisatie overeenkomstig die van de Nederlandse Hervormde kerk ingericht naar ringen, classes en provincies. In feite betekende dit een indeling in een aantal departementen met een eigen bestuur, geordend per provincie en werkend onder het hoofdbestuur te Amsterdam. De bestuursleden van de departementen werden door het hoofdbestuur jaarlijks benoemd uit tweetallen die door de departementen werden voorgedragen. Elk departement was verplicht voor de jaarlijkse algemene vergadering een jaarverslag van zijn eigen werkzaamheden aan het hoofdbestuur te zenden en twee afgevaardigden te sturen. Het hoofdbestuur vulde zichzelf aan, wat er in de praktijk op neerkwam dat bestuursleden tientallen jaren in functie bleven en dat

de broederschap een zeer behoudend karakter had. Bij de correspondentie bediende men zich van geheime tekens, bijvoorbeeld een driehoek voor Phylacterion, de letter x voor protestants en van pseudoniemen zoals Marnix, Omikron, Brederode⁹). Bij verhuizing naar een andere gemeente moest men bij het departement van vestiging een attestatie indienen die door het departement van herkomst was afgegeven.

Vanaf 1850 golden voor de broederschap nieuwe statuten. Weliswaar werd de geheimhouding in principe afgelegd, maar men achtte het beter dat de leden niet alle met name bekend zouden worden. Enerzijds meende men in stilte efficiënter te kunnen werken, anderzijds wilden niet allen hun naam openlijk met de broederschap verbonden zien terwille van hun maatschappelijke positie. De doelstelling bleef gelijk: handhaving van de belangen en welvaart van de protestanten tegen de 'oprukkende ultramontanen' en het opwekken van 'protestantsche zin en christelijke broederliefde'. Men zag dit streven niet als actie maar als reactie: 'De Roomsche geestelijkheid heeft Phylacterion in het leven geroepen'¹⁰). Overigens zijn de statuten van voor 1850 niet bekend, zodat vergelijking niet mogelijk is.

Terug naar Rotterdam¹¹). Al direct na de oprichting van de afdeling Rotterdam (1854) bleek de broederschap hier aan te slaan, zeker ook onder invloed van de zogenaamde Aprilbeweging, het protest van vele protestanten tegen het herstel van de rooms-katholieke hiërarchie in 1853. Begonnen met 32 leden was dit aantal het volgende jaar tot 84 gegroeid. In navolging van landelijke initiatieven werden verschillende activiteiten aangepakt. Een adresboek met namen van protestantse kooplieden en neringdoenden werd samengesteld, dat men niet openlijk wilde verspreiden maar alleen bij 'broeders en bekenden, teneinde geen adresboek bij de tegenpartij uit te lokken'. In 1856 besloot men daarin 'gepatenteerde protestanten' op te nemen, ook als ze gemengd gehuwd waren, terwijl men bij zaken met protestantse en katholieke firmanten naar bevind van zaken zou handelen. Ieder lid droeg aan de drukkosten een gulden bij, zodat het in 750 exemplaren kon worden gedrukt. In 1857 werd het ten doop gehouden. Tegelijk werd een commissie ingesteld om de mutaties bij te houden. Helaas is het tot nu toe niet gelukt een exemplaar van dit adresboekje op te sporen¹²). Verder was men werkzaam op het gebied van de binnenlandse politiek. In 1859 kwamen van het hoofdbestuur aan-

bevelingen van goed-protestantse kandidaten binnen voor de verkiezing van de Tweede Kamer met het verzoek hun verkiezing te bevorderen. De kiesdistricten die binnen het departement Rotterdam van de broederschap lagen werden gevormd door de burgerlijke gemeenten Rotterdam, Schiedam, Delfshaven, Kralingen, Hillegersberg, Bergschenhoek, Overschie, Schiebroek en Matheesse. Een fonds werd gesticht om de onkosten van de propaganda te bestrijden. Een waarderend schrijven van het hoofdbestuur toont aan dat het succes van deze actie voor waakzaamheid landelijk gezien redelijk was¹³).

In 1862 werd om de leden te activeren een onderafdeling opgericht met het doel in de wintermaanden vijf of zes lezingen te organiseren over 'vaderlandsche of kerkelijke geschiedenis'. Deze waren ook voor dames toegankelijk, hoewel er te Rotterdam over het algemeen tegen het opnemen van vrouwen in de broederschap (zoals hier en daar bepleit was) 'nogal bedenkingen bestonden'. In 1864 reeds ging het gezelschap ten onder wegens gebrek aan belangstelling.

De verspreiding van goedkope en populaire geschriftjes over controversiële onderwerpen - mag men de Bijbel lezen, zal men Maria en de heiligen aanroepen, wat zijn de gevaren van een gemengd huwelijk - werd enthousiast ter hand genomen. Ze kostten 1 of 2 cent en werden via het hoofdbestuur betrokken. Ook trachtte men G.Bosboom-Toussaints boek 'Het Huis Lauernesse' in een volksuitgave aan de man te brengen.

Tenslotte liet het departement een wakend oog gaan over het protestants aandeel in en het gehalte van het onderwijs aan de bewaarscholen, de Inrichting voor Havelooze kinderen, het Instituut voor blinden, over de pastorale zorg in het Zeemanshuis en over de overgangen van het protestantisme naar het katholicisme en omgekeerd. Men was over een en ander niet ontevreden en rapporteerde aldus in de jaarverslagen aan het hoofdbestuur.

In 1861 bereikte het departement het maximum aantal leden in zijn veertigjarige geschiedenis: 111, bij een ledental van de landelijke broederschap van 4.400 (ter vergelijking: Amsterdam telde 1.500 leden, Den Haag bijna 500). Wie waren dit en wat voor mensen waren het? Hoewel er geen ledenlijsten zijn bewaard gebleven - als ze al hebben bestaan in dit gezelschap dat zich zo graag met een waas van geheimzinnigheid omgaf - is het gelukt aan de hand van de notulen een groot aantal namen op te sporen. Over het tijd-

vak van 1854 tot 1897, het jaar van de formele opheffing, zijn er ruim honderd te vinden. Met behulp van adresboeken, het bevolkingsregister en lidmatenregisters bleek het mogelijk over veel leden nadere gegevens te ontdekken.

Onder de beroepen treft men aan, in chronologische volgorde: predikant, controleur van 's Rijks belastingen, wijnhandelaar, boekdrukker, kantoorbediende, papierhandelaar, commissionair, behanger, cargadoor, boekhouder, koopman in goud- en zilverwerken, distillateur, schilder en glazenmaker, arts, eigenaar van een textielmagazijn en secretaris-rentmeester van het Hoogheemraadschap van Schieland, om een royale greep te doen. De leden kunnen dus met enig voorbehoud worden gesitueerd op de middelste en bovenste sporten van de maatschappelijke ladder. Het zakenleven is in ruime mate vertegenwoordigd. Een aantal leden wordt met 'particulier' aangeduid. Het betreft veelal mensen die zich uit de zaken hadden teruggetrokken. Slechts een van de leden bekleedde een openbaar ambt: S.B.Criellaert, een lid van het eerste uur, was leproosmeester en administrateur van het Leprooshuis¹⁴). Er viel overigens een ontwikkeling te bespeuren. In het landelijk jaarverslag over 1866 schrijft de landelijk secretaris: 'De broederschap bereikt naast het meer beschaafde, ontwikkelde en vermogende gedeelte van de natie steeds meer de burgerklasse.' Enigszins geldt dit ook voor Rotterdam.

De woonlocaties corresponderen uiteraard met de beroepen. Ze liggen in de drukke winkelstraten zoals de Hoogstraat. Een enkeling woonde aan het voorname Haringvliet (assuradeur Bernelot Moens) of het Haagscheveer (dr. med. Ekker). Verder worden de Boerenvischmarkt en de Leuvehaven, de Schiedamschesingel en het Hang, de Schiekade en de Melkmarkt, de Scheepmakershaven en de Oppert genoemd, alles plaatsen waar het goed tot redelijk wonen was.

De kerkelijke ligging van een groot aantal leden kon worden vastgesteld. Uiteraard waren het alle protestanten. Van de honderd waren er circa vijfenzeventig lidmaat van de Hervormde gemeente, waaronder zes predikanten - zij het niet de meest bekende zoals J.I. Doedes of J.J. van Oosterzee. Men vindt onder hen verder een aantal ouderlingen, diakenen en leden van het College van Gecommitteerden, de Rotterdamse 'kerkvoogden'. Als voorzitter fungeerde steeds een hervormd predikant. Men kan dus concluderen dat het genootschap een overwegend hervormd karakter heeft gedragen. Van enkelen werd gevonden dat ze lid van de Evange-

lisch-Lutherse gemeente (zeven) of doopsgezind (een) waren.

Gezien het geheime karakter van de broederschap rees de vraag of er banden bestonden met de Vrijmetselaars. Rotterdam telde in 1850 drie loges: Frédéric Royal, De drie Kolommen en De Eendracht. Onderzoek wees uit dat slechts drie of vier leden van Phylacterion ook lid van een van de loges waren: L. Drooglever Fortuyn, L. Klerk de Reus, A. van der Linden en mogelijk J. van IJzeren¹⁵). Verwonderlijk is het niet want de Orde der Vrijmetselaren kent immers de grootst mogelijke godsdienstige tolerantie, wat niet met het intolerant karakter van Phylacterion overeenkomt. Relaties met het Reveil, dat in Rotterdam niet tot grote bloei is gekomen, werden niet geconstateerd.

De leeftijd bij intrede in de broederschap bleek te variëren tussen de zestig en de twintig jaar met een accent op de ouderen. Van degenen die in 1854 toetraden bijv. waren er zeventien, dus meer dan de helft, in 1810 of eerder geboren, waarvan acht nog in de achttiende eeuw.

Na 1861 trad een periode van achteruitgang in. In de jaarverslagen wordt geklaagd: 'De omgang met andersdenkenden is zeer verdraagzaam uit hoofde van de handel' (1861), 'Materiële belangen staan alhier op den voorgrond waardoor de verdraagzaamheid bij velen aan onverschilligheid grenst' (1863), 'Over de opkomst der leden kan niet geroemd worden' (1864). Dezelfde sombere toon klinkt overigens in de jaarverslagen van het hoofdbestuur en de jaarlijkse redevoeringen van de voorzitter op de algemene vergadering: 'De getalssterkte neemt jaarlijks af', 'De geest des tijds is niet gunstig voor het ijveren voor het protestantisme' (1864), 'De uiterst moderne rigting (in de theologie tB) leidt regelregt tot de schromelijkste onverschilligheid daar zij met het vasthouden aan leerstellige begrippen de spot drijft', 'Het liberalisme lost zich op in stelselloosheid voor welke iedere strijd op godsdienstig-maatschappelijk terrein een onzin is' (1867). Waren dergelijke relativerende tendensen funest voor een beslist optreden, even significant is de zin: 'Ook de aanhangers der orthodoxe begrippen vormen een rigting die niet gunstig is voor onze broederschap' (1867). Hier staat de binnenlandse politiek op de achtergrond, waarbij in het bijzonder aan de schoolstrijd en de houding van Groen van Prinsterer kan worden gedacht. Orthodoxe katholieken en protestanten zochten toenadering tot elkaar. Zo was in ieder opzicht het klimaat voor een fanatiek protestants gezelschap ongunstig geworden. In 1868 was het landelijk aantal leden van circa 5.000, het

hoogtepunt na de Aprilbeweging, afgenomen tot circa 2.500.

Het departement Rotterdam drong er in 1865 bij het hoofdbestuur op aan, de krachten van de protestantse maatschappijen en genootschappen te bundelen en een levensvatbaar geheel te vormen van Welstand, Unitas, Hulpbetoon en Phylacterion. Tot teleurstelling van Rotterdam reageerde dit negatief: men achtte in Amsterdam de tijd voor een fusie nog niet gekomen. Ook de stellingname van het hoofdbestuur in de parlementaire crisis van 1866 (motie Keuchenius) zette bij de over het algemeen liberale Rotterdammers kwaad bloed. Het hoofdbestuur was van mening dat de rechten van de vorst werden gekort en trok een parallel met de brutale houding van de patriotten tegenover prins Willem V een eeuw tevoren. Het eiste dat ieder departement zich zou inzetten voor de verkiezing van conservatieve kandidaten voor de Tweede Kamer, afgevaardigden die 'de grondwet en de rechten van de Koning zouden handhaven'. Het departementsbestuur gaf te kennen dat het zich niet in de conflictsituatie tussen de Koning en de volksvertegenwoordiging tot een politieke keus liet verleiden en dus aan deze actie niet wilde meedoen. In 1868 herhaalde Rotterdam nog eens zijn standpunt 'zich voor geene politiek uit te laten'.

Op de jaarvergadering van Phylacterion in 1869 te Utrecht viel het doek. Het bleek dat van de 36 nog overgebleven departementen (het waren er eens 93 geweest!) niet meer dan veertien, waaronder Rotterdam, het obligate jaarverslag hadden ingestuurd. Slechts twaalf departementen, waaronder opnieuw Rotterdam, hadden een afvaardiging naar de vergadering gezonden. Daarop besloot het hoofdbestuur tijdelijk alle werkzaamheden te staken. Er zouden geen algemene vergaderingen worden gehouden, slechts zou een nieuwe 'Permanente Commissie' de lopende zaken blijven waarnemen. De penningmeester zou de gelden, een saldo van f. 462,78, op solide wijze moeten beleggen. Het archief zou bij de secretaris worden bewaard.

Het werd aan de afzonderlijke departementen overgelaten of ze als zelfstandige verenigingen wilden blijven functioneren. In dat geval zouden ze geen contributie meer behoeven bij te dragen en zelf hun bestuur mogen kiezen. Rotterdam besloot op de ledenvergadering van 25 november 1869 met algemene stemmen zichzelf niet op te heffen maar op de aangegeven manier te blijven doorgaan. De afdeling telde nog 96 leden. Deze namen een nieuw reglement aan en kozen een eigen bestuur. Er zou zoals voorheen contributie worden geheven, maar nu ten bate van de eigen kas. De

naam bleef gehandhaafd en naar buiten toe zou op wens van het hoofdbestuur de 'bijzondere toestand van Phylacterion' geheim worden gehouden. Men vergaderde nu in het gebouw van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen aan de Oppert. De voorzitter van het Nut, de hervormde predikant ds. W.Th.van Griethuysen, was tevens voorzitter van het nieuwe Phylacterion.

De daaropvolgende jaren drong de Rotterdamse vereniging er bij de Permanente Commissie van de broederschap te Amsterdam herhaaldelijk op aan, een nieuwe landelijke vereniging op te richten waarbij de overgebleven vroegere departementen zich konden aansluiten. Op 10 mei 1872 werd te Amsterdam daartoe besloten. De naam zou zijn De Geuzenbond; het was immers 300 jaar na Den Briel! Men had kennelijk de romantiek nog niet vaarwel gezegd.

Toen in 1874 was gebleken dat van deze plannen niets was terecht gekomen staakte Rotterdam alle verdere pogingen. In een gewijzigd reglement werd als doelstelling geformuleerd: 'Het onderwijs aan kinderen uit gemengde huwelijken in de meest uitgebreide zin van het woord te bevorderen'¹⁶). Het trad daartoe in contact met de 'Commissie tot beveiliging tegen onwettige aanvallen van de Roomsch-Katholieke kerk', die de Hervormde gemeente Rotterdam al in 1841 (het jaar waarin ook Phylacterion was opgericht) in het leven had geroepen met de bedoeling hervormd gedoopte kinderen uit gemengd gehuwde gezinnen voor het protestantisme te behouden¹⁷). Een lid van deze commissie nam qualitate qua zitting in het bestuur van Phylacterion. De door 'onwettige aanvallen' bedreigde gezinnen ontvingen financiële steun. Phylacterion nam nu op zich, op te komen voor de kosten van schoolbehoeften voor de kinderen uit zulke gezinnen die de hervormde diaconiescholen bezochten. Regelmatig worden in de notulen zulke gevallen behandeld. In 1879 werd een praktische regeling ontworpen om potentiële gevallen al in de kiem te ontdekken. De voorlezers in de diensten binnen de vijf hervormde kerkgebouwen, die de doopregisters bijhielden, zouden voortaan meteen de doop van kinderen uit gemengd gehuwde ouders aan de Commissie tot beveiliging doorgeven. Die kon dan de zaak in de gaten houden. Deze methode bleek goed te functioneren wat betreft de Prinsenkerk, de Zuider-, de Ooster- en de Westerkerk; alleen de voorlezer van de Laurenskerk bleef wegens tijdgebrek, naar hij zei, wat achter. Daarnaast nam Phylacterion in de jaren tachtig op zich, een meisjesschool in de Minahassa geldelijk te steunen. Immers

ook in Nederlands-Indië was de Rooms-Katholieke kerk bezig 'zich van het onderwijs meester te maken', zoals het hoofdbestuur al in de jaren zestig had menen te moeten signaleren.

Ook de dagen van Phylacterion te Rotterdam waren echter geteld. Eind 1897 was de vereniging al twaalf jaar - dat is, sinds de dood van haar toenmalige voorzitter Van Griethuysen - niet meer in vergadering bijeengekomen. De schenking van een legaat werd de aanleiding om het bestuur weer bij elkaar te roepen. Het besloot tegen 14 december een ledenvergadering uit te schrijven met als enige punt op de agenda, de opheffing van de vereniging. De tien aanwezige leden besloten onder voorzitterschap van de hervormde predikant ds. A.H.Roose met algemene stemmen de vereniging ten grave te dragen. De eigendommen en het archief werden overgedragen aan de Commissie tot beveiliging waarvan Phylacterion in feite allang een soort van steunfonds was geworden. Het was de afsluiting van een logische ontwikkeling.

De Commissie tot beveiliging heeft haar werk nog tot na de Tweede Wereldoorlog voortgezet. Het in de jaren zestig verbeterde oecumenische klimaat heeft toen ook voor haar het einde meegebracht. Haar archief is toen met dat van Phylacterion gedeponneerd bij de archieven van de kerkeraad der Hervormde gemeente Rotterdam-C.

Epiloog

Honderd jaar na de opheffing en honderdvijftig jaar na de oprichting doet het bestaan van de geheime broederschap Phylacterion ons curieus aan. Een enkel aspect van haar doelstellingen, zoals het begunstigen van geloofsgenoten of het bij voorkeur trouwen met iemand van de eigen confessie, ligt nog tamelijk dichtbij in de tijd en komt de ouderen onder ons niet vreemd voor. Men moet ook erkennen dat de Rooms-Katholieke kerk volgens haar officiële leer een exclusief karakter heeft en dat sommige katholieken in de vorige eeuw de rekatholisering van Nederland als een verwijderd ideaal hebben gezien. Bij de gewone katholieken leefden deze gevoelens echter zeker niet in die mate dat de protestant zich daarvoor bedreigd zou behoeven te voelen. De geheimzinnigheid en gewichtigdoenerij, zoals het gebruik van schuilnamen en geheime tekenen, maken een weinig volwassen indruk. Ze doen ons, mensen van nu, denken aan jongensromantiek en clubs met geheime namen, geïnspireerd door de Indianenverhalen van Karl May. In de

jaren zestig van de vorige eeuw dachten velen dit kennelijk ook al. Verder was het conservatisme waarmee Phylacterion de positie van de Koning tegenover de Tweede Kamer wilde verdedigen ook toen al hopeloos verouderd en geen in de politiek houdbaar standpunt. Geen wonder.

Vanwege de verplichting tot geheimhouding is er over Phylacterion weinig bekend geworden. De ijverige katholieke journalist W.Cramer heeft aan het eind van de jaren veertig het een en ander boven tafel gebracht en gepubliceerd. Zijn toon is agressief, pathetisch en retorisch, maar zijn felle bewogenheid heeft hem niet verleid tot een onjuiste weergave, hoogstens tot een wat gewilde interpretatie van de feiten. Verder verschenen er omstreeks 1850 nog enige anonieme pamfletten¹⁸⁾. Ook bevinden zich in de archieven van de aan het begin van dit artikel genoemde protestantse maatschappijen stukken die door Phylacterion aan hen zijn verzonden¹⁹⁾.

Bij de schorsing van de broederschap in 1869 is bepaald dat de archieven van de departementen aan de Permanente Commissie moesten worden overgedragen. Waarschijnlijk is dit in de meeste gevallen gebeurd. Wat er vervolgens hiermee en met het archief van deze commissie zelf is gebeurd was niet te achterhalen. Het Rotterdamse archiefje is, voorzover nu bekend, hierop de enige uitzondering. Doordat dit in het archief van de kerkeraad van de Hervormde gemeente Rotterdam-C. werd ontdekt is het mogelijk geworden, uit de eerste hand kennis over deze merkwaardige vereniging te putten.

NOTEN

1) Voor de namen en verdere gegevens betreffende de aanwezigen zie de bijlage.

2) Zie Mattheus 23:5.

3) W. de Vries, *150 jaar Welstand. De maatschappij tot bevordering van Welstand, voornamelijk onder landlieden, 1822-1972* (Tilburg 1972) (diss.).

4) De Vries, *150 jaar Welstand*, VI noot 3.

5) De Vries, *150 jaar Welstand*, 211; E.H.Kossmann, *De lage landen 1780-1940* (Amsterdam 1976) 198 e.v.

6) De Vries, *150 jaar Welstand*, 220.

7) Kossmann, *De Lage landen*, 200. Zie voor de gebeurtenissen op kerk-

en dogmenhistorisch gebied in Nederland ná 1816 o.a.: J.Reitsma en J.Lindeboom, *Geschiedenis van de Hervorming en de Hervormde Kerk der Nederlanden* (Utrecht 1932⁴) hs.XXII;
O.J.de Jong, *Nederlandse kerkgeschiedenis* (Nijkerk 1972) hs. 21;
L.J.Rogier en N.de Rooy, *In vrijheid herboren, Katholiek Nederland 1853-1953* ('s-Gravenhage 1953).

8) Archief Phylacterion Rotterdam, gedeponeed bij het archief van de Kerkeraad der Hervormde gemeente Rotterdam, berustend op het Gemeentearchief aldaar, inv. nrs. 618-621.

9) Voor deze geheime tekens zie: W.Cramer, *Mémoire sur les sociétés secrètes protestantes dans les pays bas* (Amsterdam 1852) 112, 113. Het boekje is aanwezig in de bibliotheek van de Orde der Vrijmetselaren, 's-Gravenhage.

10) Archief Kerkeraad, inv. nr. 620.

11) Zie onder noot 8.

12) In archief Kerkeraad, inv. nr. 619, zijn wel aanwezig de toegezonden protestantse adresboekjes van de plaatsen Arnhem (1855), Harlingen, 's-Hertogenbosch en Utrecht (ca. 1855), Delft, classis Eindhoven en Zevenbergen (1856/57), Dordrecht, Heusden en Nijmegen (1857), Purmerend (1859), Hoorn (1862), Amsterdam en Leiden (1863), Breda (1865). Ook bevindt zich in de Gemeentebibliotheek te Rotterdam een Adresboek van handelaars en winkeliers ... hotels in binnen- en buitenland, uitgegeven door de Algemeene protestantenvereniging afdeling Rotterdam in 1908.

13) Archief Kerkeraad, inv. nr. 620.

14) *De regering van Rotterdam*, J.H.W. Unger ed., Bronnen voor de geschiedenis van Rotterdam, I (Rotterdam 1892).

15) Met dank aan drs. E.P.Kwaadgras, archivaris en bibliothecaris van de Orde der Vrijmetselaren van het groot Oosten der Nederlanden te 's-Gravenhage.

16) Reglement van de vereniging Phylacterion, archief Kerkeraad, inv. nr. 621.

17) Archief Kerkeraad, inv. nrs. 441-450 en suppl.

18) Zie behalve het onder noot 9 genoemde: *Een geheim Protestantsch genootschap (anon.), 1849, en: Onze tijd en onze roeping, een brief aan mijnen vriend die aan alle welgezinde Protestanten ter lezing wordt aanbevolen*, D.G.K. (Tiel 1849). Beide pamfletten berusten in de KB, pamfl.verz. nrs. 29072 en 29073.

19) De archieven van de protestantse genootschappen bevinden zich in het Gemeentearchief te Breda (Welstand), Algemeen Rijksarchief II (Unitas), Rijksarchief in Utrecht (Evangelische Maatschappij en deel Christelijk Hulpbetoon) en Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam (ander deel Christelijk Hulpbetoon).

BIJLAGE

Leden van Phylacterion voor zover bekend in chronologische volgorde.
Het laatste jaartal is het geboortejaar.

1854

H.G.J.van Doesburgh, Hervormd predikant 1830-1865, Nieuwehavenstraat, 1800

W.P.R.Bouman, Hervormd predikant 1843-1873, Oppert, 1808

W.S.van den Bergh van Heinenoord, controleur Rijksbelastingen, Haringvliet, NH, 1810

G.Cloos Pzn, wijnhandelaar, Wijnhaven, NH, 1787

J.S.Ulrich, bakker, Leuvehaven, Ev.-Luth., 1794

C.van Kasteel, kantoorbediende, 1ste Lombardstraat, NH, 1799

H.J.Witteroos, papierhandelaar, Steiger, NH, 1799

J.C.Neizen, boek- en papierhandel, Hoogstraat, NH, 1818

A.de Waal, 4 x aanwezig.

J.Spanjersberg, kleermaker, Weezenstraat, NH, 1829

W.J.Dijker, commissionair, Wijnstraat, NH, 1801

F.van der Wiel, behanger, Mosseltrap, of kantoorbediende, Oostmolenstraat, NH

J.A. Houwens, cargadoor, Nieuwehaven, NH, 1806

M.Storm, boekhouder, Oppert, NH, 1810

P.J.Lucardie, vlashandelaar en commissionair, Boompjes, Ev.-Luth., 1810

R.Nierstrasz, agent der Middelburgsche boot, Hoogstraat, NH, 1804

L.Klerk de Reus, distillateur, Lombardstraat, NH, 1835

P.den Besten, schilder en glazenmaker, Visschersdijk, NH, 1798

F.H.Goerlitz, schoolhouder, Korte Wijnstraat, Ev.-Luth., 1819

G.D.Verburgh, wijnkoper, Delftschevaart, NH, 1807

C.van der Goes, makelaar, Open Rijstuint, NH, 1798

A.P.L.Spuybroek, smid, Oostmolenstraat, NH, 1828

J.A.Meyneken, koopman, Hoogstraat, NH, 1800

A.Voorenkamp, kruidenier, Steiger, NH, 1813

A.A.Jesse, in drogerijen en verfwaren, Hang, Doopsgez., 1803

G.C.van den Heiligenberg, reiziger, Kerklaan, NH, 1811

L.Scholten, boekhouder, Delftschevaart, NH, 1820

W.R.de Ruyter, stadsambtenaar, Lange Baanstraat, NH, 1829

A.van der Linden, makelaar, Oppert, NH

J.N.Keyser, in grutterswaren, Steiger, NH, 1814

J.van IJzeren, lakenmagazijn, Hoogstraat, NH., 1801

J.M.Lucardie, in goud- en zilverwerken, Melkmarkt, Ev.-Luth., 1812

1857

J.G.H.H.Roeder, stadsambtenaar, 1ste Lombardstraat

188

M.Wijt jr., boekhandelaar, Beursplein, NH, 1835
C.J.Bosman, expediteur, Wijnstraat, NH, 1835
J.F.Metzelaar, timmerman, Leuvehaven, NH, 1818
J.de Loos, drogist en apotheker, Schiedamschedijk
J.Been, bloemist, Waschbleeklaan
S.B.Criellaert, particulier, Schiekade, NH, 1790
H.van Veen jr., in matten en tapijten, Visschersdijk, NH, 1820
D.G.Lebbink, kuiper, Coolsingel, NH, 1832
J.B.Litzau, muziekmeester en organist, Oppert, Ev.-Luth., 1822

1859

A.C.de Bruyn, makelaar in assurantiën, Leuvehaven, NH, 1809
A.van Hattem, behanger, Oppert

1860

E.H.Ekker, med. dr., Haagscheveer, NH, 1828
J.de Maas (J.Maas, particulier, Oostmolenstraat ?)
A.van Vliet, 3 x
A.Dirksen, hoofdonderwijzer, Westerstraat
M.Plug, scheepsbroodbakker, Scheepmakershaven, NH, 1807
H.Donker, kantoorbediende, Houttuin, NH, 1823
A.Lipjes, kantoorbediende, Delftschevaart, NH, 1826
J.C.Bernelot Moens, assuradeur, Haringvliet, NH, 1799
C.A.Jorissen, in steenkolen en turf, Zijl
C.M.van Sillevoldt, winkelier, Boerenvischmarkt, NH, 1808

1861

A.A.van Reede, in boter en kaas, Hang, NH
C.Arent, onderwijzer, Westnieuwland, NH, 1805
Jac. Visser, komt vele malen voor
H.J.Regeer, boekbinder, Hoogstraat
A.Smalt, kantoorbediende, Haringvliet
J.de Sille, venduhouder, Vlasmarkt
H.J.de Richemont, apotheker, Leuvehaven, NH, 1827
B.Dicke, particulier, Korte Hoogstraat, Ev.-Luth.

1862

G.Vos, commissaris, Spaanschekade, NH, 1844
L.Drooglever Fortuyn, candidaat-notaris, Schiedamschesingel, NH, 1840

1863

J.P.Schippers, loodgieter, Melkmarkt
J.Pronk, in wijnen en gedistilleerd, Visschersdijk, NH, 1819
L.A.van Schaick, timmerman, Rechter Rottekade, NH, 1828
D.van Gelderen, boekhouder, Coolskade, NH, 1811

1864

B.Baljon, kantoorbediende, Achter de kerk, NH, 1822

H.Schot, notaris, Hoogstraat, NH, 1824

1865

J.van Duyn, particulier, Goudscheweg, NH, 1844

1866

H.Reidt, vader Lidmatenhuis, Botersloot, NH, 1808

D.J.P.Storm Lotz, boekhandelaar, Oppert, NH, 1830

A.van der Dussen, in borstels en touwwerk, Botersloot, NH, 1834

A.Guittart, stoffeerder, Warmoezierstraat, NH, 1818

1867

Ch.Plaat, Evangelisch-Luthers predikant 1862-1916, Schiedamschesingel, 1834

W.P.Scheuer, Hervormd predikant 1859-1889, Leuvehaven, 1810

A.A.Allaries, boekhouder, Botersloot, NH, 1818

A.A. de Salingre, ontvanger directe belastingen, Goudschesingel, NH, 1802

J.A.van der Velden, particulier, Quakernaak

1868

H.Kruyff, particulier, Oostmolenwerf, NH

J.A.van Olffen, in Engelse bieren, Haringvliet, Schots-Herv.,

G.Bleyenburg, klerk, Valkensteeg, NH, 1835

W.Th.van Griethuysen, Hervormd predikant 1860-1886, Haringvliet, 1824

1876

J.Tulp, boekhouder, Boomgaardslaan, NH, 1824

W.Wenk, boekhandelaar, Noordblaak, NH, 1821

G.Nimmo, particulier, Westersingel, NH, 1804

1878

P.G.Bijstra, procureur, Haagscheveer, NH, 1830

C.E.A. Dupré, expediteur, Nieuwehaven, of praktizijn, Schiedamschedijk

W.H.A.van Kamphoff, in tabak en snuif, Hang, NH, 1813

D.Dirksen JHzn, particulier, Schotelboschlaan, NH, 1810

1880

W.C.Wijnmaalen, secretaris-rentmeester Hoogheemraadschap van Schie-land, Coolsingel, NH, 1830

J.H.C.L.van Aalst, particulier, Haagscheveer, NH, 1846

190

1885

C.van Andel, in granen, Schiekade, NH, 1828

A.Overdijk, snipperfabrikant, Galerij, of metselaar, Hennepgang

J.H.Cornelder, in wijnen, Westersingel. Ev.-Luth, 1810

G.C.van den Bos, kantoorbediende, Schiedamschesingel, NH, 1800

W.Francken, Hervormd predikant 1850-1888, Coolsingel, 1822

1893

P.N.van 't Sant, bediende ter begrafenis, Nadorststraat, NH, 1839

J.J.Bal, directeur begrafenisfonds, Schiekade, NH, 1840

G.J.Vos, Hervormd predikant 1874-1891, Hugo de Grootstraat, 1835

1897

A.H.Roose, Hervormd predikant 1888-1909, Mauritsstraat, 1847

N.B. Ledenlijsten ontbreken. Aangezien lang niet het gehele ledenbestand kon worden achterhaald (naar schatting ruim twee derde), het protestants karakter van de vereniging al bij voorbaat vaststaat en de overwegend hervormde signatuur uit de gevonden gegevens is af te lezen is van verder onderzoek afgezien. Het gaat ons niet om een prosopografische studie. Alleen bij de leden van het eerste uur (1854) is naar volledigheid gestreefd omdat het totale bestand bekend is.